

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 17

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Copyright © by Paweł Sekuła

Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2024-17.12>

Paweł Sekuła

Uniwersytet Jagielloński

pawel.sekula@uj.edu.pl

ORCID: 0000-0002-1760-7832

CZARNOBYL: WCZEŚNIEJ BYŁ GŁÓD.
STRATY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POLESZUKÓW
NA TERENACH SKAŻONYCH PO KATASTROFIE W CZARNOBYLU
W KONTEKŚCIE REPRESJI STALINOWSKICH I HOŁODOMORU

**Chernobyl: Before There Was a Famine. Losses of the Cultural Heritage
of Poleshuks in Areas Contaminated as a Result
of the Chernobyl Disaster in the Context of Stalinist Repression
and the Holodomor**

Abstract

The issues raised in this text are aimed at presenting the thesis that full recognition of the negative consequences of the 1986 Chernobyl disaster for the traditional cultural heritage of Polissia (tangible and intangible) requires taking into account the mass Stalinist repressions and the occurrence of the Holodomor in the area of central Polissia (primarily for Kyiv Oblast). It is particularly important to determine the extent and significance of the losses of the Poleshuks heritage attributed in discussions to the multidimensional effects of mass population displacement actions carried out in the most contaminated areas of Ukraine. After the catastrophe, there was a complete loss of settlement continuity, but Soviet totalitarianism had brought about

a far-reaching destruction of the social fabric and a disintegration of traditional society long before Chernobyl.

Keywords: Great Famine, Chernobyl, Ukraine, Polissia

Wstęp

W literaturze przedmiotu poświęconej katastrofie w Czarnobylu z 1986 roku bardzo często podkreśla się, że jej następstwa zniszczyły olbrzymi pokład kulturowy środkowego Polesia – historycznej krainy na terytorium Ukrainy i Białorusi, której dzieje osadnictwa sięgają w głąb czasów staroślawiańskich i staroruskich. Szczególnego znaczenia nabrała dyskusja na temat zagłady wielu cennych zabytków ludowej kultury materialnej, a także duchowej i społecznej mieszkańców dorzecza Prypeci¹.

Poruszone w niniejszym tekście zagadnienia związane z terrorem stalinowskim i wystąpieniem Wielkiego Głodu (1932-1933) na obszarze Polesia mają na celu zaprezentowanie tezy, że pełne zrozumienie negatywnych konsekwencji katastrofy dla tradycyjnej kultury poleskiej wymaga uwzględnienia szeregu zagadnień związanych z trwającymi kilka dekad próbami zniszczenia pamięci i kultury duchowej Poleszuków przez reżim komunistyczny. Dopiero analiza włączająca powyższe płaszczyzny umożliwi odpowiedź na pytanie o rzeczywiste rozmiary i znaczenie strat dziedzictwa materialnego mieszkańców północnych regionów środkowego Polesia (przede wszystkim w granicach późniejszej tzw. Czarnobylskiej Strefy Alienacji), często przypisywanych w dyskusjach wielowymiarowym skutkom akcji masowych wysiedleń ludności w latach 1986-2000 ze stref skażonych izotopami promieniotwórczymi.

Zainteresowanie materialnym i duchowym dziedzictwem środkowego Polesia, które ucierpiało w rezultacie katastrofy w Czarnobylu, przypada na początek lat 90. XX wieku. Aby chronić pozostawione w radioaktywnej strefie zabytki architektury i sztuki ludowej, od 1990 roku zaczęto organizować coroczne ekspedycje historyczno-kulturologiczne do Czarnobylskiej

¹ M. Rawecki, *Stygmat katastrofy a ochrona dziedzictwa kulturowego Czarnobylskiej Strefy Wykluczenia*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2016, nr 1 (27), s. 35-48; Л. Орел, *Земля, обпалена Чорнобилем*, Київ 2009, *passim*.

Strefy Alienacji, a także pozostałych stref skażonych w rezultacie katastrofy. Kilka lat później powołano do życia Państwowe Naukowe Centrum Ochrony Dziedzictwa Kulturowego przed Skutkami Katastrof Technologicznych, którego zadaniem było zachowanie resztek spuścizny kulturowej mieszkańców Polesia, w tym przechowywanie muzealnych zbiorów należących do dziedzictwa etnokulturowego Poleszuków².

Ekspedycje do skażonych rejonów Ukrainy ukazały jej uczestnikom reprezentującym różne dyscypliny nauki i obszary aktywności społecznej jeszcze jedną tragiczną kartę historii Polesia, wobec której katastrofa jądrowa jawiła się jako pewnego rodzaju rzeczywiste i symboliczne dopełnienie budzących grozę zbrodni okresu stalinowskiego. Już w latach 90. ukraińscy badacze zwracali uwagę, iż wiele komponentów tradycyjnego życia Poleszuków i zabytków kultury przepadło wskutek prowadzonej w Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS) w latach 20. i 30. XX wieku polityki wojennego komunizmu, kolektywizacji i innych form represji.

W następstwie znacznej izolacji przyrodniczo-geograficznej Polesia bolszewikom trudniej niż w pozostałych regionach Ukrainy przychodziło narzucanie mieszkańcom swojej wizji świata i historii, a także sposobu życia³. Jeszcze w latach 30. komisarz ludowy oświaty USRS Wołodymyr Zatonський pisał, że w rejonie poleskim wciąż przeważają nieskolektywizowane gospodarstwa, w których dominuje zastosowanie prymitywnych narzędzi i sposobów pracy. Niechęć ludności do przystępowania do kołchozów określił mianem „nastrojów antymechanizacyjnych”⁴.

Przełomowym momentem dla dalszych losów Polesia okazała się fala sztucznie wywołanego przez władze stalinowskie głodu w latach 1932-33, która pochłonęła 3-6 mln ludzkich istnień i w ukraińskiej historiografii zyskała miano Hołodomoru (wyrażenie pochodzi z języka ukraińskiego oznaczającego „zamorzyć głodem”). Warto odnotować, że jeden z głównych architektów Wielkiego Głodu, Łazar Kaganowycz, narodził się w wiosce

² M. Rawecki, op. cit., s. 41; P. Sekuła, *Katastrofa w Czarnobylu. Ukraińcy wobec tragedii 1986 roku*, Poznań 2022, s. 234.

³ М. Глушко, *Перше постчорнобильське історико-етнографічне дослідження Київського Полісся*, „Народознавчі зошити” 1995, cz. 3, s. 139-144.

⁴ Доповідна записка голови ЦК КП(б)У В.П. Затонського ЦК КП(б)У Про стан колгоспів, громадського харчування, адміністративні порушення та про хлібоздачу у київській області 16 серпня 1933 р., [w:] *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, упоряд. Р.Я. Пиріг, А.В. Кентій та інші, Київ 1990, s. 545-555.

Dibrowa (wówczas Kabany) poleskiego rejonu, która w 1986 roku znalazła się w czarnobylskiej Strefie Alienacji. Rodzina Ł. Kaganowycza przed rewolucją październikową posiadała w wioskach rejonu oraz w samym Czarnobylu liczne firmy i zakłady zajmujące się głównie eksploatacją lasów i obróbką drewna⁵.

Początkowa faza Wielkiego Głodu związana była z nałożeniem przez państwo na ludność wiejską zwiększonych kontygentów zboża, ale duże obciążenia uniemożliwiały chłopom wywiązywanie się z tych obowiązków, za co groziły dotkliwe konsekwencje, takie jak rekwizycja całego dobytku lub wypędzenie z domu. Kołchozy nie były w stanie realizować odgórnych planów Moskwy, wobec czego następowały również konfiskaty żywego inwentarza i zboża siewnego. W październiku 1932 roku w rejonie czarnobylskim przewodniczący rejonowego związku kołchozów pisał „Objechałem szereg wiosek i przekonałem się, że nie ma chleba. Przebywając w wiosce Towstyj Lis, zobaczyłem, że chłopci suszą dynie i skórki ziemniaków, a następnie je zjadają”⁶. Był to jednak dopiero zwiastun mającej nadejść tragedii.

Głód

Hołodomor doprowadził do wyludnienia licznych wiosek Polesia, ocaleli świadkowie wspominali że „Wszędzie walały się trupy ludzi, mieszkańcy umierali całymi rodzinami”⁷. Andrij Charczenko z wioski Martynowyczi tak opisał tamte lata: „Idziesz przez wioskę... Obok drogi siedzi człowiek. Wracasz z powrotem, a on już gotowy, tj. umarł”⁸. Według zarejestrowanych zeznań ocalałych mieszkańców czarnobylskiej zony ludność wiosek wymierała masowo, całymi rodzinami, m.in. w wioskach Warowyczi, Stari Szepelyczy i Martynowyczi. We wsi Medwyn w rejonie czarnobylskim stan

⁵ М. Глушко, *Голодомор 1932-1933 років на теренах київського Полісся (свідчення очевидців)*, [w:] *Відлуння голодомору – геноциду 1932-1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні*, ред. Р. Кирчів, О. Романів, Львів 2005, s. 163-173.

⁶ *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Київська область*, гол. ред. кол. В.І. Ульянченко, Київ 2008, s. 17.

⁷ М. Глушко, *Голодомор 1932-1933 років...*, op. cit., s. 163-173.

⁸ *Ibidem*.

zdrowia setek rodzin był tragiczny, od 19 do 30 maja 1932 roku z głodu umarło 30 osób. Codziennie umierały 3-4 osoby, wśród nich dzieci w wieku 9-14 lat⁹.

Oddziały specjalnych brygad złożonych z komsomolców, tzw. czerwonych mioteł, chodziły od domu do domu i zabierały cały dobytek mieszkańców, konie, krowy, a także ziarno. Oprócz żywności i zwierząt domowych komuniści konfiskowali również rzeczy materialne: wyszywanki, ruszniki (ręczniki), ikony itd. Cenne przedmioty, z których nie udało się jeszcze ograbić mieszkańców, ludność oddawała dobrowolnie w „torgsinach” (ros. *torgowyyj sindikat*), czyli specjalnych sklepach (jeden z takich oddziałów znajdował się w Czarnobylu), w których w zamian za złoto i inne kosztowności mogli otrzymać trochę chleba¹⁰.

Zmarłych lub konających z głodu wrzucano na wozy i wieziono do głębokich dołów, a w zbiorowych mogiłach zakopywano umarłych i wciąż jeszcze żywych. Aby przetrwać, ludzie chodzili do lasu, zbierali pokrzywy, korzenie drzew, liście lipy, również plewy, które mieszały z igłami drzew¹¹. Na wiosnę 1933 roku ludność wiejska umierała już masowo, a w wielu obwodach Ukrainy, w tym w obwodzie kijowskim i żytomierskim, zarejestrowano przypadki trupożerstwa i kanibalizmu, którego ofiarami padały głównie dzieci¹². Anna (Hania) Zaworotnia, urodzona w 1932 roku mieszkanka wioski Kupowate, wiedziała z opowieści, że cudem uniknęła kanibalizmu ze strony współmieszkańców, którzy z głodu chcieli zabić sześciomiesięczną wówczas niemowlę. Popularna w czarnobylskiej zonie baba Hania twierdziła: „Nie boję się promieniowania, natomiast głodu bardzo

⁹ Лист членів бригади київського обласного бюро по богуславському району Центральному Комітету КП(Б)У Про факти голодування в с. Медвин та надання негайної продовольчої допомоги опухлим сім'ям колгоспників та одноосібників 1 червня 1932 р., [w:] *Голод 1932-1933 років на Україні...*, op. cit., s. 181-182.

¹⁰ *Голодомор та система Торгсін. Цілком таємно, Музей Голодомору*, <https://holodomormuseum.org.ua/film/golodomor-ta-sistema-torgsin-cilkom-tayemno/> [data dostępu: 3.07.2023].

¹¹ М. Глушко, *Голодомор 1932-1933 років...*, op. cit., s. 163-173.

¹² Zob. S. Kulczycki, *Hołodomor. Wielki głód na Ukrainie w latach 1932-1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*, Wrocław 2007, passim; Cz. Rajca, *Głód na Ukrainie*, Lublin 2005, passim; Р. Конквест, *Жива скорботи. Радянська колективізація і голодомор*, Київ 1993, passim; *Голод 1932-1933 років на Україні...*, op. cit., s. 376-377.

się boję”¹³. Kateryna Szerbań z rejonu czarnobylskiego wspominała, że wiosną 1933 roku nastał prawdziwy głód:

Już w marcu, na początku kwietnia, szukali czegoś do jedzenia na grządkach. Wiosna była okropna. Starzy i młodzi umierali jak muchy. Nikogo nie chowano po chrześcijańsku. Nie były dzwony i nie śpiewano zmarłym *Wiecznej pamięci*. Wielu pochowano w ogrodach pod drzewami (...) Teraz moja wioska zniknęła, zamieniła się w bagno po otwarciu elektrowni jądrowej w Czarnobylu¹⁴.

W wiosce Wowczkiw głodujący chłopcy jedli koty i psy, a później także korę drzew i liście. W końcu zaczęły zdarzać się wypadki ludożerstwa¹⁵. Trudno po latach stwierdzić, ilu mieszkańców wiosek czarnobylskiej strefy lub całego Polesia zmarło podczas Głodu, świadkowie twierdzą, że bardzo wielu, niektórzy podkreślają, że w każdym domu było 5-7 trupów¹⁶. Z niewielu zachowanych świadectw udało się ustalić nazwiska zaledwie 667 osób, w tym 139 dzieci w rejonie poleskim (od połowy lat 30. do 1957 roku był to rejon kaganowicki). Natomiast jedna z informacji statystycznych przechowywanych w Państwowym Archiwum Obwodu Kijowskiego wskazuje, że tylko w 1933 roku 2138 mieszkańców rejonu czarnobylskiego zmarło z głodu¹⁷.

Fala głodu nie ominęła również samego Czarnobyla. Po mieście krążyły brygady, które zbierały trupy zmarłych mieszkańców. Ciała zawożono do parku „Komintern”, gdzie czekały już wykopane doły. Po kulminacji fali głodu na początku 1934 roku miasteczko było prawie wymarłe. Taras Neniuk tak wspominał tamte wydarzenia:

Wiosną 1934 roku prowadzono spis ludności. Ulice Czarnobyla były całkowicie opustoszałe, płoty, drzwi i bramy pochłonięta mroźna zima. Domy stały osieroczone, w których myszkowali enkwudziści. Z rzemieniami na krzyż i rewolwerami brzegiem rzeki szła ochrona, łowiła trupy ludzi, szabrowała. Zabierali wszystko – kanapy, lustra, gramofony, samowary, guziki i cenne rzeczy, żeby nie można było wymienić ich na jedzenie. Stare budynki palili, a lepsze zabijali deskami

¹³ Свідок Голодомору Анна Заворотня: «Голод – страшніший за радіацію», <https://holodomormuseum.org.ua> [data dostępu: 7.12.2019].

¹⁴ К. Щербань, *Спогади*, „Наша віра” nr 7 (183), s. 7.

¹⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору..., op. cit., s. 753.

¹⁶ М. Глушко, *Голодомір 1932-1933 років*..., op. cit., s. 163-173.

¹⁷ Національна книга пам'яті жертв Голодомору..., op. cit., s. 1126.

albo zasiedlały się w nich przyjezdne brygady »sowieckich współpracowników«¹⁸. „Korzenie drzew były objedzone przez głodnych ludzi i krajobraz przypominał martwy las, który rzucał czarne cienie na sumienie gnębieli. Przyszła powódź na Padół [dzielnica w Czarnobylu położona przy przystani nad Prypecią – P.S.], ulicą, gdzie stał dom rodziców, rozlała się rzeka i woda poniosła pożółkłe ciała w rozbuchaną Prypeć¹⁸.

Walka z religią i kulturą

Należy zauważyć, iż tym wydarzeniom towarzyszyły (lub były organizowane także w późniejszym okresie) represje aparatu władzy wymierzone w Cerkiew prawosławną, katolickich mieszkańców Polesia, a także inne religie. W latach 20 i 30. XX w. prowadzona w całym kraju akcja niszczenia cerkwi i pozostałych obiektów sakralnych dotknęła również poleskie wioski, wiele zabytków drewnianej architektury zostało oficjalnie rozebranych lub potajemnie podpalonych. Z zebranych informacji wynika, że do połowy lat 60. XX prawie 95% obiektów sakralnych różnych wyznań (cerkwi, kościołów, synagog, kaplic i domów modlitwy) funkcjonujących przed rewolucją 1917 roku zostało zniszczonych lub przekształconych w budynki o różnym przeznaczeniu. Synagogi i cerkwie zamieniano w kluby, magazyny i spichlerze. Działaniom tym często towarzyszyła dewastacja i rabunek wyposażenia świątyń. Drewno z rozebranych cerkwi wykorzystano na inne cele: budowę szkół, mostów itd. Wiele świątyń zamknięto podczas Hołodomoru lub niedługo po kulminacji fali głodu, tak było m.in. w wioskach Żowtnewe, Stupyszcze, Teremci itd.¹⁹.

W samym Czarnobylu w 1913 roku (16740 mieszkańców) istniało kilkanaście żydowskich miejsc modlitwy: synagog i prywatnych domów, 1 kościół rzymsko-katolicki, 2 cerkwie prawosławne, świątynia staroobrzędowców oraz kaplice różnych wyznań i szkoły parafialne. Wielonarodowe miasteczko zdominowane przez ludność wyznania mojżeszowego (znajdował się tutaj jeden z najważniejszych ośrodków chasydyzmu na Ukrainie)

¹⁸ В. Купуста, *Сломанные крылья птицы Феникс*, „Вестник Чернобыля” 1991, nr 25, s. 1-2.

¹⁹ Я. Тарас, *Голодомор як засіб боротьби з церквою і народною релігійністю*, [w:] *Відлуння голодомору – геноциду 1932-1933*, Львів 2005, s. 133-154.

dzięki dalekowzrocznej polityce jego właścicieli do początku XX wieku cieszyło się pokojem i otwartością na inne kultury²⁰. Okres stabilizacji i wolności religijnej zakończył się wraz z nadejściem władzy sowieckiej. Wszystkie zabytki sakralne związane z Czarnobyłem, za wyjątkiem murewanej cerkwi św. Eliasza, zostały zniszczone w latach 20 i 30 XX w. lub przeznaczone na świecką działalność²¹. Dewastacji uległy także niektóre cmentarze i miejsca pochówków, które równano z ziemią lub zakładano w ich miejscu parki. W Czarnobyli prześladowaniom poddano także duchowieństwo i wiernych: „Na budowę komunizmu rozebrali kościół. Cegłę zabrali na nowe więzienie i NKWD. Czarnobyłską cytadelę napełnili kapłanami z rejonów iwankowskiego, nowoszepełyckiego i kaganowickiego. Park »Komintern« ogrodzili wysokimi deskami, tam trzymali niemieckie owczarki, które karmiły ciałami zmarłych aresztantów”²². Wyroki na księży katolickich i duchownych prawosławnych wydawały w trybie pozasądowym tzw. Trójki NKWD, które przeważnie szafowały wyrokami śmierci przez rozstrzelanie. Podczas stalinowskiego terroru zginął m.in. ostatni kapłan katolicki sprawujący nabożeństwa w czarnobyłskim kościele.

Rewolucja bolszewicka i okres stalinizmu wyznaczyły także kres funkcjonowania żydowskich (w tym chasydzkich) synagog, cmentarzy i innych obiektów kultu religijnego w Czarnobyli, które zostały całkowicie zdewastowane lub – w najlepszym wypadku – po przebudowie zmieniono ich przeznaczenie²³.

Niszczenie obiektów sakralnych połączone było z bezprzykładną grabieżą na masową skalę, zabierano elementy wyposażenia świątyń, drogie ikony i naczynia liturgiczne. W tym miejscu warto zwrócić uwagę, iż prawie każda cerkiew na Polesiu posiadała stare ikony, często z poprzednich kościołów, niekiedy jeszcze z okresu Hetmańszczyzny (XVII-XVIII w.). Zdecydowana większość z nich nie zachowała się do czasu wybuchu czarnobyłskiego reaktora²⁴. Złoto i srebro, a także najcenniejsze ikony rabowano, wiele z nich trafiło później do Gochranu (Państwowy Maga-

²⁰ W. Urban, *Czarnobyl za Chodkiewiczów (połowa XVIII – schyłek XIX w.)*, „Przegląd Historyczny” 1990, t. 81, nr 1-2, s. 241-265; М.В. Черніговець, Н.М. Черніговець, *Чорнобиль: історичний нарис*, Київ 2016, s. 41-61.

²¹ К. Степанець, О. Михайлик, *Святині землі чорнобильської*, Київ 2018, s. 6-7, *passim*.

²² В. Купуста, *Сломанные крылья...*, *op. cit.*, s. 1-2.

²³ М.В. Черніговець, Н.М. Черніговець, *op. cit.*, s. 69-103.

²⁴ Я. Тарас, *Голодомор як засіб боротьби...*, *op. cit.*, s. 133-154.

zyn Cenności Ludowego Komisariatu Finansów ZSRS), natomiast resztę wyposażenia palono. Ten sam los spotykał przekazywane z pokolenia na pokolenie ikony domowe zwykle ozdobione rusznikami i umieszczane nad stołem na specjalnej półce lub zawieszane bezpośrednio na ścianie.

W latach 1946-1947 roku na ludność Polesia spadła kolejna fala głodu. Wiele rodzin opuściło wówczas na zawsze rodzinne strony, inni jeździli regularnie na zachodnią Ukrainę, gdzie za odrobinę chleba lub ziarna sprzedawali miejscowym mieszkańcom wszystko, co mieli, dywany, wyszywane ręczniki, nawet ubrania. Nadia Woźniak tak wspominała ciężkie lata głodu: „W 1947 roku mama jeździła na zachodnią Ukrainę, żeby wymienić chustki, ostatnie spódnice, tkane serwetki na chleb. Nas było czworo dzieci. Ja już pracowałam. Mama jeździła pociągiem czasami na cały dzień”²⁵.

Dziesięciolecia sowieckich represji spowodowały nieodwracalne szkody w kulturze materialnej i duchowej Poleszuków, doprowadziły do utraty wielu relikwów tradycyjnej kultury wiejskiej, zmian sposobu życia i upadku sztuki ludowej. Jak podkreśla uczestnik ekspedycji do czarnobylskiej strefy, Mychajło Hłuszko z Ukraińskiej Akademii Nauk, w rezultacie prowadzonej od lat 30. przymusowej kolektywizacji i stopniowego pozbawienia chłopów podstawowych środków produkcji większość komponentów tradycyjnego sposobów gospodarowania, w tym uprawy roli i hodowli roślin oraz zwierząt, nie zachowała się do czasów katastrofy czarnobylskiej²⁶. Zdaniem M. Hłuszki: „To bezpowrotna strata przedmiotów, zjawisk tradycyjnej materialnej i duchowej kultury narodu ukraińskiego”²⁷.

Wielką rolę w zmianie tradycyjnego sposobu życia i gospodarowania odegrał strach, który towarzyszył ocalałym ofiarom jeszcze bardzo długo po Hołodomorze. W czasie Wielkiego Głodu władze bolszewickie deportowały na Ural wiele rodzin Poleszuków uznanych za kułaków. Obawa przed zaliczeniem w poczet kułaków spowodowała, że nowe domy na Polesiu budowano według innego wzorca niż tradycyjne – znacznie mniejsze, z wybrakowanych materiałów²⁸. Skromne opuszczone chatki, które można obserwować dzisiaj na terenie Strefy Alienacji różnią się od tradycyjnego

²⁵ М. Глушко, *Голодомлр 1932-1933 років...*, op. cit., s. 163-173.

²⁶ М. Глушко, *Слідами чорнобильської трагедії: експедиційне дослідження Київського Полісся*, „Народна творчість та етнографія” 1997, nr 2-3, s. 22-32.

²⁷ М. Глушко, *Голодомлр 1932-1933 років...*, op. cit., s. 163-173.

²⁸ Я. Тарас, *Голодомор як засіб боротьби...*, op. cit., s. 133-154.

budownictwa chat poleskich opisywanych w pracach ukraińskich etnografów XIX wieku Pawła Czubynskiego i Fedira Wowka²⁹.

Zanikły zupełnie lub zostały poważnie ograniczone zwyczaje, święta i cechy ludowej obrzędowości, m.in. muzyki ludowej i obrzędu weselnego lub związanego z budową i funkcjonowaniem domu (np. kult pieca). Wyniszczono rodziny, które zajmowały się rzadkimi rodzajami rzemiosła i wyrobnictwa, gwałtowna śmierć uniemożliwiła przekazanie ich umiejętności i wiedzy kolejnym pokoleniom. Wielki Głód spowodował degradację ludowej sztuki kulinarnej i związanej z nią obrzędowości, która po okresie głodu i wojen sprowadziła się do spopularyzowania na Polesiu powiedzenia: „Co złapałeś, to zjadłeś”³⁰. Przepadło wiele elementów tradycyjnej chowidli zwierząt domowych czy obróbki skór i rogów. Zanikły też inne rodzaje dodatkowych zajęć kolektywizowanej w kołchozach ludności albo zostały mocno ograniczone, np. rybołówstwo³¹.

Podjęmowane przez władze komunistyczne próby wykorzenienia religii z życia społecznego i rodzinnego, oprócz zniszczeń materialnych, przyniosły poważne spustoszenia w wymiarze duchowym Poleszuków. Pozbawienie wiernych możliwości praktykowania religijnych przekonań, uczestnictwa w życiu Cerkwi lub Kościoła przyspieszyło rozpad tradycyjnej obrzędowości przepojonej treściami sakralnymi, negatywnie wpłynęło na zachowanie rodzinnych i kalendarzowych zwyczajów, doprowadziło do zubożenia obrzędów rodzinno-religijnych itd. Według badaczy z Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy planowa ateizacja spowodowała upadek istotnych wartości duchowych i rozpowszechnienie się społecznie szkodliwych zachowań oraz zjawisk, np. alkoholizmu, które jeszcze w latach 20. XX w. były na Polesiu rzadko spotykane. W latach 30. na terenach, które zostały później skażone promieniotwórczym opadem z czarnobylskiego reaktora, zdevastowano absolutną większość obiektów

²⁹ П.П. Чубинский, *Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия*, [w:] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом Юго-Западного отдела. Материалы и исследования, собранные действительным членом Чубинским П.П.*, Санкт-Петербург 1877, т. 7, вып. 2, *passim*.

³⁰ М. Глушко, *Слідами чорнобильської трагедії...*, *op.cit.*, s. 22-32.

³¹ Bez ryb nie odbywało się na Polesiu żadne ważne wydarzenie rodzinne: chrzciny, wesele czy pogrzeb. Ryby przyrządzano na różne sposoby: smażyono, duszono, suszono, na zimno itp.

architektury monumentalnej, dzieło zniszczenia zostało dopełnione na początku lat 60. XX w. podczas fali chruszczowowskiej walki z religią. Do 1986 roku przetrwały tylko pojedyncze przykłady takiej architektury³².

Natomiast po katastrofie w Czarnobylu i planowych ewakuacjach (prowadzonych zarówno w ZSRS, jak i niepodległym państwie ukraińskim) częściowemu zatarciu uległy również te zwyczaje i obrzędy, które przetrwały okres represji i miały bezpośredni związek z kultem przodków lub pogańskimi świętami, takimi jak prowody, prowody rusalek czy rozyhry³³. Niektóre z nich przetrwały w innych regionach Ukrainy. Pamięć o Hołodomorze i represjach stalinowskich tkwiła głęboko w świadomości ocalałych z pogromu mieszkańców Polesia, również tych, którzy w rezultacie katastrofy jądrowej musieli opuścić rodzinną ziemię lub prowadzić trudne życie samoosiedleńców³⁴. Stan gorzkich doświadczeń mieszkańców skażonej strefy oddają słowa mieszkańca wioski Wijskowe w rejonie poleskim: „Kiedyś męczył nas głód, ale jakoś wyżyliśmy. Las nam pomagał. A teraz po Czarnobylu mówią, że nawet las jest martwy”³⁵.

W 1990 roku Ołes Honczar pisał w swoich *Pamiętnikach*, że Wielki Głód zniszczył najbardziej aktywne i najzdolniejsze siły narodu ukraińskiego i wówczas: „jak szczyt zła szatańskiego, jak szczyt wszystkich dotychczasowych zbrodni – ten Czarnobyl... Jest w nim zawarta jakaś straszna zagadka – nie jestem w stanie jej rozwiązać”³⁶. Zachowane relacje mieszkańców strefy czarnobylskiej są fragmentaryczne, bowiem wielu, nawet po rozpadzie ZSRS, odczuwało głęboki lęk przed wspomnianiem tragicznych wydarzeń z lat 30. XX stulecia³⁷.

³² Wyjątki są nieliczne, m.in. wioska Wowczki w rejonie poleskim. М. Глушко, *Перше постчорнобильське...*, op. cit., s. 139-144. Innym przykładem może być prawosławna cerkiew w wiosce Towstij Lis z XVIII wieku, która spłonęła w 1996 r. w rezultacie celowego podpalenia. P. Sekuła, *Zona. Opowieść o radioaktywnym świecie*, Będzin 2020, s. 107.

³³ М. Глушко, *Перше постчорнобильське...*, op. cit., s. 139-144.

³⁴ Samoosiedleńcami lub samosiółami (ukr. *samosely*) nazywano mieszkańców Czarnobylskiej Strefy Alienacji, którzy po planowej ewakuacji w 1986 roku, wbrew oficjalnemu zakazowi, na własną rękę wrócili do swoich domów. Przed wybuchem pełnowymiarowej wojny na Ukrainie w lutym 2022 r. Czarnobylską Strefę Alienacji zamieszkiwało około stu tzw. „oficjalnych” samoosiedleńców. Zob. P. Sekuła, *Katastrofa w Czarnobylu...*, op. cit., s. 43-49.

³⁵ М. Глушко, *Голодомлр 1932-1933 років...*, op. cit., s. 163-173.

³⁶ О. Гончар, *Чим живемо. На шляхах до українського Відродження*, Київ 1991.

³⁷ М. Глушко, *Голодомлр 1932-1933 років...*, op. cit., s. 163-173.

Co ciekawe, zdaniem niektórych mieszkańców skażonych rejonów katastrofa w Czarnobylu i następująca po niej metafizyczna refleksja, ale przede wszystkim upadek komunizmu doprowadziły do częściowej odnowy moralnej na Polesiu. Odrodziła się do pewnego stopnia obrzędowość rodzinna, zaczęto zawierać śluby w cerkwi, obchodzić chrzty, odbywać pogrzeby z udziałem kapłanów. Wzrosło również zainteresowanie literaturą religijną³⁸.

Wnioski

Podsumowując, należy stwierdzić, że historia Polesia i samego miasteczka Czarnobyl pełna jest tragicznych wydarzeń, które prowadziły w przeszłości do istotnych zmian w strukturze społecznej regionu, ale żadne z nich aż do początku XX wieku nie spowodowało tak poważnych zaburzeń i zniekształceń ciągłości kulturowej: zarówno materialnej, jak i niematerialnej. Totalitaryzm sowiecki przyniósł tak daleko posuniętą destrukcję tkanki społecznej, że można było już mówić o rozkładzie tradycyjnego społeczeństwa na długo przed wybuchem w Czarnobylu. Natomiast po katastrofie wystąpiła dodatkowo całkowita utrata ciągłości osadnictwa.

Katastrofa czarnobylska miała ogromny wpływ na przebieg destrukcji poleskiej kultury i języka na terenach promieniotwórczo skażonych, ale początki owego procesu przypadają jeszcze na okres represji stalinowskich, a zwłaszcza Wielkiego Głodu. Nie uwzględnienie tych faktów może prowadzić do zbytniego uproszczenia, które utrudnia rzetelną ocenę jej skutków. Wybuch jądrowy poprzedzał masowe ewakuacje lokalnej ludności i dokończył ostatecznego dzieła zniszczenia ukraińskiego krajobrazu kulturowego na sporej części kijowskiego Polesia, nazywanego przez Ukraińców „czarnobylską Atlantydą”³⁹. Wpływ na ten stan rzeczy miały nie tylko ewakuacje, ale także sposoby prowadzonej przez władze sowieckie dezaktywacji, czyli oczyszczania terenów skażonych polegające często na równaniu z ziemią całych poleskich wiosek i osiedli⁴⁰.

³⁸ М. Глушко, *Слідями чорнобильської трагедії...*, op.cit., s. 22-32.

³⁹ *Чорнобильська Атлантида*, Wywiad z Rościśławem Omeliaszko, BBC Ukrainian, https://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2006/04/printable/060430_chernobyl_omeliaszko_kk [data dostępu: 3.07.2023].

⁴⁰ P. Sekuła, *Katastrofa w Czarnobylu...*, op. cit., s. 200.

Dyskusje na temat strat ukraińskiego dziedzictwa w rezultacie katastrofy czarnobylskiej pozostają aktualne i powinny być konfrontowane z wiedzą i wynikami badań na temat represji stalinowskich, Hołodomoru oraz walki z Cerkwią w obwodzie kijowskim (Polesie) celem zapewnienia możliwie jak najdokładniejszej oceny skutków wybuchu jądrowego i będących jej następstwem przesiedleń Poleszuków.

References

- Černìgovec' M.V., Černìgovec' N.M., *Čornobil': istoričnij naris*, Kiiv 2016.
- Čornobil's'ka Atlantida, Wywiad z Rościsławem Omeliaszko, BBC Ukrainian, <https://www.bbc.com>.
- Čubinskij P.P., *Malorossy Ŭgo-Zapadnogo kraâ: žyliše, utvar', hozâjstvennye postrojki i orudiâ*, [w:] *Trudy ètnografičesko-statističeskoj èkspedicii v Zapadno-Russkij kraj, snarâžennoj Russkim geografičeskim obšestvom Ŭgo-Zapadnogo otdela. Materialy i issledovaniâ, sobrannye dejstvitel'nym členom Čubinskim P.P.*, Sankt-Peterburg 1877, t. 7, vyp. 2.
- Dopovidna zapiska golovi CK KP(b)U V.P. Zatons'kogo CK KP(b)U Pro stan kolgospiv, gromads'kogo harčuvannâ, administrativni porušennâ ta pro hlibozdaču u kiivs'kij oblasti 16 serpnâ 1933 r.*, [w:] *Golod 1932-1933 rokiv na Ukraïni: očima istorikiv, movou dokumentiv*, uporâd. R.Â. Pirig, A.V. Kentij ta inši, Kiiv 1990.
- Gluško M., *Golodomlr 1932-1933 rokiv na terenah kiivs'kogo Polissâ (sviðčennâ očevidčiv)*, [w:] *Vidlunnâ golodomoru – genocidu 1932-1933. Etnokul'turni naslidki golodomoru v Ukraïni*, red. R. Kirčiv, O. Romaniv, L'viv 2005.
- Gluško M., *Perše postčornobil's'ke istoriko-etnografične doslidžennâ Kiivs'kogo Polissâ*, „Narodoznavčij zošiti” 1995.
- Gluško M., *Šhidani čornobil's'koï tragedii: ekspedicijne doslidžennâ Kiivs'kogo Polissâ*, „Narodna tvorčist' ta etnografiâ” 1997, nr 2-3.
- Golodomor ta sistema Torgsin. Cilkom taêmno*, Muzej Golodomoru, <https://holodomor-museum.org.ua>.
- Gončar O., *Čim živemo. Na šlâhah do ukraïns'kogo Vidrodžennâ*, Kiiv 1991.
- Konkvest R., *Žniva skorboti. Radâns'ka kolektivizaciâ i golodomor*, Kiiv 1993.
- Kulczycki S., *Hołodomor. Wielki głód na Ukrainie w latach 1932-1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*, Wrocław 2007.
- Kupusta V., *Slomannye kryl'a pticy Feniks*, „Vestnik Černobylâ” 1991, nr. 25.
- List členiv brigadi kiivs'kogo oblasnogo búro po boguslavs'komu rajonu Central'nomu Komitetu KP(B)U Pro fakti goloduwannâ v s. Medvin ta nadannâ negajnoi prodovol'čoi dopomogi opuhlim šim`âm kolgospnikiv ta odnoosibnikiv 1 červnâ 1932 r.*, [w:] *Golod*

- 1932-1933 rokiv na Ukraïni: očima ïstoriķiv, movoú dokumentiv, uporiád. R.Â. Pirig, A.V. Kentij ta inši, Kiïv 1990.
- Naciónal'na kniga pam`ati žertv Golodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraïni. Kiïvs'ka oblast', gol. red. kol. V.Ĭ. Ul'ânčenko, Kiïv 2008.
- Orel L., *Zemlá, obpalena Čornobilem*, Kiïv 2009.
- Rajca Cz., *Głód na Ukrainie*, Lublin 2005.
- Rawecki M., *Stygmat katastrofy a ochrona dziedzictwa kulturowego Czarnobylskiej Strefy Wykluczenia*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2016, nr 1 (27).
- Sekuła P., *Katastrofa w Czarnobylu. Ukraińcy wobec tragedii 1986 roku*, Poznań 2022.
- Sekuła P., *Zona. Opowieść o radioaktywnym świecie*, Będzin 2020.
- Stepanec' K., Mihajlik O., *Svátini zemľi čornobil's'koï*, Kiïv 2018.
- Svidok Golodomoru Anna Zavorotná: «Golod – strašnišij za radiaciú», Muzej Golodomoru, <https://holodomormuseum.org.ua>. Šerban' K., Spogadi, „Naša vira” nr 7 (183).
- Taras Â., *Golodomor âk zasib borot'bi z cerkvoú i narodnoú religijnistú*, [w:] *Vidlunnâ golodomoru – genocidu 1932-1933. Etnokul'turni nasľidki golodomoru v Ukraïni*, red. R. Kirčiv, O. Romaniv, L'viv 2005.
- Urban W., *Czarnobyl za Chodkiewiczów (połowa XVIII – schyłek XIX w.)*, „Przegląd Historyczny” 1990, t. 81, nr 1-2.